

MÓDSZERES ÓRAVÁZLATOK, ÚTMUTATÁSOK A JELENTÉSTAN TANÍTÁSÁHOZ

Ennek a vázlatgyűjteménynek összeállításakor a kidolgozás főbb szempontjai a következők voltak:

1. A jelentéstan sajátosságait a tanításban érvényesíteni kell [1].
  2. A nagymértékben elvont ismereteket vulgarizálás nélkül kell tanítani, és elvontságukat fel kell használni a logikus gondolkodás készségének fejlesztésére.
  3. A helyes beszédre nevelés természetes tartozéka a jelentéstani anyagnak mind a szókincs mennyiségének növelésével, mind a jelentésviszonyok megvilágításával, a hangulati elemek tisztázásával.
  4. Az előbbiekből is következő sokoldalúsággal, változatossággal, a jelentéstan érdekes és gondolkodásra készítő tényeinek felhasználásával akadályozzuk meg, hogy a tanítás pusztán szabályok megtanítása, száraz, unalmas grammatizálás legyen.
  5. Az alkalmazandó módszer az ismeretszerző (heurisztikus) beszélgetés, nagyon ritkán a közlés, de semmiképpen sem az »előadás«.
  6. Az elég szép számban felhasználható gyakorló órákból mindössze egy fért bele a megszabott keretbe. Tervezésük szempontjai ugyanazok, mint az ismeretet nyújtó óráknak.
  7. A közölt vázlatokat nem szabad az egyetlen helyes megoldásnak, még kevésbé utasításnak tekinteni. Mindegyikük csak egy lehetséges módja a feldolgozásnak.
- Egyéni álláspontnak kell tekinteni azt is, hogy a szó hangulatára a tankönyvtől [2] eltérően csak a rokonértelmű szók tanítása után kerül sor. Ekkor már a jelentésviszonyok részletesebb ismerete folytán könnyebb ezt az egységet tanítani.

A szó fogalma

Új ismeretet közvetítő (bevezető) óra

Az előkészítésben beszéljünk a tanulókkal arról, hogy a beszéd nem olyan, mint a »vízfolyás«. Elmondott szövegen igazoljuk, hogy beszédben szünettel, a hanglejtés változtatásával, írásban a mondatzáró írásjelekkel különítjük el a gondolatokat. A mondaton belül is tagoljuk a mondanivalót. Számláltassuk meg egy mondatban a szókat. Ezek megkülönböztetése (különírás).

A cél problémászerűen ez lehet: Miért írjuk külön a szókat?

Szemléltető szövegnek ismert költeményből válasszunk egy versszaknyit. Legyen benne hangutánzó szó, valami könnyen ábrázolható tárgy neve, de minél kevesebb elvont fogalmat jelölő szó. Ilyen pl. a János vitézből:

Ekkor visszatért és sippjával füttyentett,
És az óriások rögtön megjelentek.
„Rajta, törjete be szaporán, legények!”
Parancsolá János, s azok betörének.

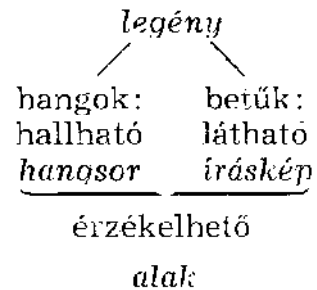
A megfigyeltetésben tisztázandó: I. Milyen részekből (elemekből) áll a szó? II. Hogyan kapcsolódnak ezek egymáshoz?

I. 1. a) A szöveg néhány szavát kimondom. Megállapítjuk: *hallható*.

b) Egy-két szót hangokra bontunk: hangokból áll, hangok sora: *hangsor*.

c) Az előbbi szókat a táblára írom. Megbeszéljük, hogy ez *látható*, a szó írott képe: *íráskép*. (A nyomtatott alakot is így nevezzük.) Még néhány szót ugyanígy elemzünk, de nem írjuk fel. A megállapított tényeket a táblára írjuk:

síp
füttyent
óriás

2. a) Tudjuk-e már, mi a szó? — indítom meg az újabb gondolat-sort. Az igenlő válaszra kimondok egy ismeretlen idegen szót, pl. *védő*. Kimondás, hangokra bontás, táblára írás után megállapítjuk: ez is hangsor, íráskép, alak. Egyezik a többivel a táblán. De ér-e nekünk annyit, mint azok? Kiderül: nem, mert nem értjük.

b) Kitzűzöm a részletcél: Hasonlítsuk össze őket!

A jelentések meghatározása egyenként: körülírással, rokonértelmű szókkal stb. A jelentéseket mindjárt a táblára írom:

síp: egyszerű hangszer, füttyülő — tárgy neve
füttyent: sivító hangot ad szájjal, sippal — cselekvés neve
óriás: hatalmas termetű mesebeli lény — képzelt személy neve
legény: fiatal, nőtlen férfi — személy neve

Még néhány szó (pl. diák, úttörő stb.) értelmezése után a felismert törvényszerűséget közösen megfogalmazzuk, s a *lényeg*et a táblára írjuk az eddigi feljegyzések mellé:

1. magukban is jelentésük van.
2. önállóak,
3. a beszéd külön szakaszai.

jelentés

gondolatainkban van meg

Tehát: a szó a hangsor (az érzéki, az alak) és a jelentés (a gondolat, a tartalom) kapcsolata.

Ezért válik csak akkor nekünk is szóvá a *vödë* hangsor, ha a jelentést is hozzá tudjuk kapcsolni: »víz« (vëszí »víz« finnül; *vëtë-*, *vödë-* a szó ragozási, képzési töve, mint a magyar *vize*-t. *Vö*: *vedeli* a vizet: »mohón issza«). Így a nyelvrokonság is szóba kerülhet olykor a tanításban, hogy segítse a munkánkat.

II. A hangalak és a jelentés kapcsolatának megvilágítása. Részlet-cél: Hogyan kapcsolódik a hangsorhoz a jelentés? Megmutatok egy sípot. Mondjátok meg, mi jut eszetekbe, ha ezt látjátok! (síp, füttyülő). A nevéen kívül még mi? (eszköz, füttyülni lehet vele, fémből, fűzveszszőből, cukorból készült). Vagyis: ami róla gondolatainkban van meg: a jelentés. A tárgy látása eszünkbe juttatja, *felidézi gondolatainkban*, amit róla tudunk, *s a nevét*. — Mi történik, ha a nevét halljuk? (a síp, s amit róla tudunk, jut eszünkbe). S ha messzire hallható jelt kell adnod, mit keresel elő? (síp). Ezek szóbeli összefoglalásával egyszerre a táblára kerül:

<i>a tárgyak és jelenségek</i>	}	<i>felidézik egymást,</i> <i>elválaszthatatlanok</i>
<i>a nevük (hangsor, írásképe)</i>		
<i>és amit róluk tudunk</i>		

De miért hívjuk ezt az eszközt sípnek? Figyeljétek meg a hangját! (belefúvok) — Olyanféle a hang, mint a neve:

Hunyjátok be a szemeteket! Utánozzátok emberi szóval, amit hallotok! (Az asztalon, dobogón végiggördítetek egy szögletes fémtárgyat.) Mondják, s én a táblára írom:

<i>zörög</i>	}	<i>utánozzuk a</i> <i>jelenség hangját</i>
<i>csörög</i>		
<i>csörömpöl stb.</i>		

Milyen hangot utánozzuk a *ház* hangsorral? Nincs hangja a háznak — mondják. Akkor miért ez a neve? Mindenki így hívja, megszoktuk. Ilyen szó sok van nyelvünkben. Mondjátok néhány olyan dolgot, aminek nincs utánozható jellemző hangja (tó, kút, iskola stb.).

Az összefoglalás: I. A tanultak *rendszerezése* (a szó önálló része a beszédnek; két eleme: a hangsor (érzéki) és a jelentés (gondolati); ezek kölcsönösen felidézik egymást). 2. A tanultak *ábrázolása*: Rajzoljunk le egy szót úgy, hogy benne legyen, amit ma tanultunk! Leírjuk a *síp* hangsort: Ez a hangsor (név), a szó *érzéki* eleme. Fölé vízszintes vonalat húzunk. Rajzoljuk föl, amit a hangsor jelent! (Sematikus ábrázolással, néhány vonallal a síp rajzát.) Írjuk fel, melyik eleme ez a szónak! (*Jelentés, gondolati.*) Melyik a kettő közül a szó? Csak együtt: a jelentés, *meg* a hangsor. Ezt is írjuk közéjük (+)! Mi az, amikor a hangsorhoz valamilyen jelentés kapcsolódik? (szó.) Felírjuk. Tanultunk más fontosat is! (felidézik egymást.) Hogyan rajzolhatnánk ezt le? Gondoljátok az úttörők útjelzéseire! A hangsor az egyik elem.

Hol a másik? Mutassunk rá egy nyíllal! Hát ezt a nyilat miért rajzoltam? (a jelentéshez a hangsor kapcsolódik.) Olvassuk el a rajzot! [3].

Gyakorlás: Megmutatott (valóságban, rajzban képen) tárgyak, dolgok, cselekvések neve: fogalommeghatározások körülírással, rokonértelmű szókkal; körülírással meghatározott jelentések hangsorának keresése; tréfás találós kérdések (kerek, de nem alma, rétes, de nem béles . . . stb.).

A házi feladat ismert szöveg néhány szavának értelmezése, lehetőleg legyen benne többjelentésű szó is (Pl. Olvk. 49. l., 3—6. sor.).

*

Megjegyzés: Ennek az órának a feldolgozása más változatban megjelent az *Anyanyelvünk az iskolában* 3: 101.

A szó jelentése

Vegyes típusú óra

I. Számonkérés.

a) *Szóbeli*: Ki kell emelnünk a múlt órán tanultak lényegét: A szó önálló szakasz, jelentése van; a hangsor és a gondolati tartalom szoros egység; a szó, a tárgy és a jelentés kölcsönösen felidézik egymást; mindenki ugyanazt a jelentést kapcsolja a szóhoz.

b) *Írásbeli*: Utóbbra marad, mert közvetlenebbül kapcsolódik az új ismerethez. Két-három dolgozat felolvasása, az értelmezések megbeszélése. Javítás.

II. Az új anyag tárgyalása.

1. *Előkészítés, célkitűzés*. Beszéljünk a feladatról: Kinek volt nehéz, miért? Ha felfedezték a többjelentésű *világ* szót, akkor ebből közvetlenül felvethetjük a problémát:

Hány jelentése van a szónak?

Ha nem vették észre, a házi feladat utolsó sorának (Ez a világ alig ha csárdában nem ég) és *A világ sötétbe öltözködött* (Olvk. 48. l.) mondatnak *világ* szavát hasonlítsuk össze, ugyanazt jelentik-e. A két külön jelentés megállapítása után hivatkozzunk az előző órán tanultakra: ugyanannak a hangsornak ugyanaz a jelentése. Tehát vagy rosszul tanultuk, vagy — nem fejeztük be a hangsor és a jelentés vizsgálatát. Így jelentkezhet az előbbi probléma. Tegyük hozzá: vizsgáljunk meg néhány szót:

2. *A szemléltető szöveget* Petőfi: István öcsémhez c. költeménye alapján közös fogalmazással állíthatjuk össze. Kb. így:

Petőfi szüleit sok csapás érte. Apja minden embert becsületesnek hitt, be is csapták mindúntalan. Hiába küszködött, családja mégis elszegényedett. A költő tollával nem segíthetett rajtuk, de levelében örök emléket állított szüleinek.

3. *Megfigyeltetés*. a) A szók jelentését sorra meghatározzuk rokonértelmű szóval vagy röviden körülírva. A táblán már külön oszlopba írjuk az egy- és többjelentésűeket:

<i>Petőfi:</i> »Pető (Péter) fia«	<i>csapás:</i> 1. ütés«
»család neve«	2. »a sors ütése«
<i>apa:</i> »az egyik szülő«	3. »keskeny erdei út«
<i>sok:</i> »elégnél is több mennyiség«	<i>fej:</i> 1. »testrész«
<i>család:</i> »szülők és gyermekeik«	2. »káposzta stb. termése«
<i>ember:</i> »a legfejlettebb élő lény«	3. »vezető«
<i>költő:</i> »verseket író művész«	<i>toll:</i> 1. »madártoll«
	2. »író toll«
	<i>levél:</i> 1. »falevél«
	2. »írott üzenet«

A *világ* jelentéseit is állapítsuk meg:

<i>világ:</i> 1. »fény, világosság«
2. »mindenség«

Bárczi Géza Magyar Szófejtő Szótára szerint a szó finnugor eredetű többször származik, és a »fény, világosság« jelentésű szó több rokon és nem rokon nyelvben vette fel a »mindenség« jelentést.

Foglaljuk össze a megfigyelések eredményét: Szavaink egy részének csak egy jelentése van: egyjelentésűek, — sok olyan szó van nyelvünkben, amelynek több jelentése is lehet: többjelentésűek. (Táblára, a két oszlop alá.)

csak egy jelentés:
egyjelentésűek

több jelentés:
többjelentésűek

Jó tudnunk, hogy Csúry Bálint a Szamosháti Szótárban az *ember* tíz jelentését [5] mutatja ki a szamosháti nyelvjárásban.

Begyakorlásul mondassunk egy- és többjelentésű szokat. Elkerülhetetlenül előkerül néhány azonos alakú szó is (ár, sír), s ha ezeket nem fogadjuk el, mindjárt látszik, hogy a többjelentésű szók fogalmát nem tisztáztuk eléggé, tehát közelebbi vizsgálatra van szükség.

b) A *többjelentésű szók vizsgálata*. Vessük fel az újabb problémát: Hogyan lett a szó többjelentésűvé?

Vizsgáljuk meg pl. a *fej* szót: főnév, jelentése »a legfontosabb testrész« (hogy miért legfontosabb: a koponya üregében az agyvelő: az érzékszervek). Most keressünk hasonlóságot az ember feje és a káposztafej között: alakjuk nagyjából hasonló, a növény legfelső része egyben a legértékesebb, legfontosabb is. Az ember a szó eredeti jelentését átvitte a káposztának hasonlóan legértékesebb, legfontosabb részére.

A *toll* szót is vizsgáljuk meg. Eredeti jelentése »madártoll«. Régen meghegyezett madártollal írtak. Mikor feltalálták az acélból készített íróeszközt, annak is *toll* lett a neve. A »madártoll« és az »író toll« jelentésű szó is főnév, használatukban (régén és most) van a hasonlóság. Ugyanígy megkeressük néhány szónak két vagy több jelentésében a külső és belső hasonlóságot, az azonos szófajt felismertetjük. Utána pedig összegezzük: A többjelentésű szók eredeti és átvitt jelentése kapcsolatban van egymással, szófajuk azonos.

4. A törvényzerűség megállapítása: az a), b), c) pontokban tárgyal-
tak összegezésével.

5. Összefoglalás: A táblán sematikus ábrázolásban is rögzítsük
a tanultakat.

6. Gyakorlás: Mondjanak egy- és többjelentésű szókat és magya-
rázzák az előbbieket szerint.

7. Házi feladat: Szógyűjtés, magyarázat.

(Megjegyzés: A nyelvtan 36. l. 3. gyakorlat megoldásához tudni
kell, hogy egy földrajzi mérföld kerekén 7500 m, s így Budapesttől
hatvan kb. 8 mérföldre, 60 km-re van.)

TÁBLAI VÁZLAT

Az egyjelentésű és többjelentésű szók

Hány jelentése van a szónak?

Petőfi szüleit sok csapás érte. Apja minden embert becsületesnek
hitt, be is csapták minduntalan. Hiába küszködött, családja mégis
elszegényedett. A költő tollával nem segíthetett rajtuk, de levelében
emléket állított szüleinek.

1. Petőfi: »Pető (Péter) fia«	csapás: 1. »ütés«
család neve	2. »a sors ütése«
apa: »az egyik szülő«	3. »keskeny erdei út«
sok: »elégnél is több«	fej: 1. »testrész«
mennyiség	2. »káposzta stb. termése«
család: »szülők és gyermekek«	3. »vezető«
ember: »a legfejlettebb élő	toll: 1. »madártoll«
lény«	2. »írótoll«
költő: »verseket író művész«	levél: 1. »falevél«
	2. »írott üzenet«
	világ: 1. »fény, világosság«
	2. »mindenség«

<i>egy</i>	+	<i>egy</i>		<i>egy</i>	+	<i>több</i>	
hangsor		jelentés		hangsor		jelentés	
egy jelentésűek				több jelentésűek			
2.		fej		káposztafej			
		főnév		főnév			
		»a legfontosabb testrész«		»a növény legértékesebb része«			
		eredeti jelentés	→	új jelentés			
				alakja, értéke hasonló			
				ua. szófaj			
		toll		toll			
		főnév	→	főnév			
		»madártoll«		»írótoll«			
				használatuk hasonló			
				ua. szófaj			

szófajuk megegyezik — jelentésük kapcsolatban van egymással

Az azonos és rokonalakú szavak

Vegyes típusú óra

Az azonos alakú szók használatában tanulóink beszédében nem mutatkoznak hibák, ismeretük azonban a logikai nevelést segíti. Ezért szükséges tanításuk.

Sok tévedést figyelhetünk meg azonban a rokonalakú szók használatában. Ezekkel foglalkoznunk szükséges, mert megismerésük egyrészt a helyes szóhasználat biztosítéka, másrészt alkalmas a szókincs fejlesztésére, mert a tanuló a felületesen megfigyelt, — emiatt azonos alakúnak vélt — szó mellé a hangalakban hasonló, de elütő jelentésű szót tanul meg.

1. A számonkérésben előbb az írásbeli feladatot bíráljuk, azután a szóbeli számonkérésben az egy- és különösen a többjelentésű szókról tanultakkal kapcsolatban az alak és a jelentés viszonyát tisztázzuk részletesen. Gondosan meg kell ismét állapítanunk, hogy a többjelentésű szók jelentései között milyen viszony van (eredeti jelentés > képes értelmű használat > új jelentés; egy alak több jelentést is idézhet).

2. Az új anyag előkészítését megindíthatjuk egy tréfás kérdéssel: Ha édesanyád ma tésztát főz, mi kormos? — Ha a kérdés hanglejtése megfelelő, s a *kormos* első szótagját nyomaték nélkül ejtjük, találós kérdésnek vélik: *mikor mos?* — s nem tudnak egykönnyen felelni a kérdésre. Rövid beszélgetéssel tisztázzuk, hogy a *hangzás*, a *hangalak hasonlósága megtévesztő*. A helyes feleletet ugyan ekkor már könnyen megkapjuk (hogy ti. *a lábas fenéke kormos*), de már látják, mennyire szoros a szó alakja és a jelentés között a kapcsolat.

Egy újabb kérdésre — pl. *Miért nyúl a nyúl?* — már könnyen felelnek, hiszen apróbb koruk tréfái közé tartozik több hasonlóval együtt — *káposztáért* — vagy a tréfás etimológiát alkalmazva: *mert a káposztáért nyúl*. Az első esetben alkossunk mondatot: A nyúl a káposztáért nyúl. Ekkor

a probléma: Hány jelentése van a nyúl szónak? — a második esetben pedig magát a találós kérdést írhatjuk fel problémaként.

3. A szemléltetés anyaga már adva van: A nyúl káposztáért nyúl.

4—5. A megfigyeltetés és a törvényszerűség elvonása során a) elemeztessük a mondatot:

Mit állítunk?

/ a káposztáért nyúl
állítmányi rész

Miről állítjuk?

A nyúl /
alanyi rész

b) A puszta állítmány:

1. n y ú l   »cselekvés«

jelentése, szófaja:

↑   ↓
ige

Az alany

2. nyúl   »állat«

jelentése, szófaja:

↑   ↓
főnév

jelentésük elütő, szófajuk különböző

c) Ezzel eljutunk az újabb problémához: *Többjelentésű szó-e?* Először megállapítjuk, hogy az alakjuk megegyezik, a toll két jelentésével összevetve tisztázzuk, hogy jelentésük nem függ össze, az egyezés véletlen — nem többjelentésű szók. Ugyanígy vizsgáljuk pl. a

Harmadik mond, mindenik *sír*.

Temetőben mozdul egy *sír*. (Eötvös: A három árva) alapján a *sír* (ige) — *sír* (főnév) szópárt, amelyben már szófaji különbség is van. (További gyakorlásra alkalmas: *hal* (fn) — *hal* (i), *ér* (fn) — *ér* (i), *fal* (fn) — *fal* (i), *fő* (fej, fn) — *fő* föl, (i), *csap* (fn) — *csap* (i), *ég* (fn) — *ég* (i), *él* (fn) — *él* (i), stb.) Majd vizsgáljuk a *mer* — *mer* szópárhoz hasonlókat, amelyekben a jelentés elütő (»merészel« — »mcrít«), de szófaji különbség nincs, *mindkettő ige*, — az *ár* »érték« — *ár* »vízár, áradat« — *ár* »szerszám« — *ár* »területmérték«; *szél* »levegő mozgása« — *szél* »perem, szegély« főneveket, s rajtuk igazoljuk, hogy szófajuk megegyezik, de jelentéseiket nem lehet egymással kapcsolatba hozni.

A törvényszerűség lényegét már megállapítottuk, a táblán is feljegyeztük. Most összefüggő szövegben megfogalmazzuk. Táblai feljegyzésünkben ez így alakul:

a hangalak megegyezik — jelentésük nincs kapcsolatban
(véletlen egyezés) *teljesen elütő*
azonos alakú szók

II. A rokonalakú szók megismertetését legjobb a tanulók beszédében, dolgozataiban előfordult hibák megbeszélésére építeni (a hibázók megnevezése nélkül). Meg kell figyeltetnünk:

1) szópáronként a hangalak és az írásképek hasonlóságát, egy vagy egy-két hangnyi eltérését;

2) a jelentés különbségét az egyenként megállapított jelentések összehasonlításával;

3) hogy jelentésük között van valami kapcsolat, mert a szópárok rendszerint ugyanabból a tőből képzettek.

A megfigyeltetésre alkalmas szópárok: *helység* (»község«) — *helyiség* (»szoba, terem«), *fáradtság* (»fáradás, fáradozás, munkálkodás«) — *fáradtság* (»a fáradozás következménye, elfáradt állapot«), *tartalom* (»valamiben benne lévő«) — *tartam* (»meghatározott idő, időtartam«), *hónap* (»30 nap«) — *holnap* (»a következő nap, másnap, 24 óra«), *tanúság* (»tanúskodás«) — *tanulság* (»valamiből levont következtetés«) — *tanultság* (»a tanulás eredménye: műveltség, tudás«), *alul* (hol?) — *alól* (honnan?) (Nem az irodalmi és a tájnyelv különbsége tehát!)

A megfigyeltetés természetes tartozéka, hogy helyes használatukat mondatba illesztve is bemutatjuk, megbeszéljük a szók jelentésének tisztázásával kapcsolatban. Felhasználható szópárok még: *egyelőre* — *egyenlőre*, *jártas* — *járatos*, *jelentés* — *jelentőség*, *ötvény* — *öntvény*, *részleges* — *részletes*, *válság* — *váltás* stb.

Ezt a részt is össze kell foglalnunk röviden, a gyakorlást pedig a közölt szópárokból (vagy saját gyűjtésünkből) kell összeállítanunk.

Az óra összefoglalása a két ismeret beillesztése a hangalak és jelentés eddig megismert összefüggései közé. A táblára a problémákat jelölő kérdés alá ajánlatos (nyelvtani) címként ekkor felírni: *Az azonos — és a rokonalakú szók*, hogy ez az ismeret is tankönyvszerű megnevezést kapjon.

A házi feladat: gyűjtő munka, a két résznek megfelelő csoportosító feladattal.

A táblai vázlat terve:

Hány jelentése van a *nyúl* szónak?

Az azonos — és a rokonalakú szók

A *nyúl* | káposztáért *nyúl*.

Alanyi r.   Állítmányi r.

A:

ny	ú	l
----	---	---

 fn: »állat«
 Á:

ny	ú	l
----	---	---

 i: »cselekvés«

Harmadik mond, mindenik *sír*,
 Temetőben mozdul egy *sír*.

Á:

s	i	r
---	---	---

 i: »rí«
 A:

s	i	r
---	---	---

 fn: »sírdomb«

mer »merészel« — *mer* »merít«

alak: megegyezik,
azonos

jelentés: egészen elütő,
 egymással *nem függ össze*

szófaj: 1. nem azonos

2. néha azonos

azonos alakú szók

II.

h	e	ly	i	s	é	g
h	e	ly	i	s	é	g

 »terem, szoba«
 »község«

jelentés: elütő
 egy hang különbség
alak: hasonló

rokonalakú szók

A rokonértelmű szók

Vegyes típusú óra

Az V. osztályos tanulóknak igazában ez az óra világítja meg, mennyire fontos a gondolat kifejezésére a megfelelő szók megkeresése, kiválogatása. Úgy kell tehát az órát vezetnünk, hogy ez valóban kézzelfoghatóvá váljék. Nem is érhetjük be csupán a nyelvi tény megtanításával, hanem jól tervezett gyakorló órán közvetlen tapasztalatokat is kell velük szereztetnünk erről, hogy kifejező készségüket fejleszthessük, s a fogalmazásaikhoz is használható segítséget adjunk.

A vegyes típusú órán meg kell tanítanunk a rokonértelmű szók mindkét csoportját: az azonos jelentésű és a rokonértelmű szókat, és feleletet kell adnunk arra is, miért nem szabad őket felcserélnünk. A gyakorló óra feladata a helyes szóhasználat bemutatása és lehetőleg elsajátítása.

Az óra problémájához valamely hibásan használt szó miatt tett kifogásból juthatunk el: Miért nem helyes a használata abban a mondatban? Természetesen a tanításban a megfelelő helyen a kifogásolt szónak is elő kell kerülnie, hogy megokolt választ adjunk a kérdésre.

Szemléltető anyagnak alkalmas szövegeket találunk az V. o. olvasókönyvben: kutya — eb: a 9., 107., ön — maga: 9., 72., kikelet — tavasz: 85., 89., 180., hon — haza: 105., 135., atya — apa: 12., 13., bitófa — akasztófa: a 10. lapon. Ezekon kívül ajánlatos még a kukorica — tengeri — málé; a bab — paszuly megbeszélésével a tájnyelvi vonatkozásokat is érinteni, s az év — esztendő szópárt is megbeszélni.

A megfigyeltetés mozzanatában ne érzük be azzal, hogy »globálisan« megállapítjuk az egy párba tartozók jelentésének azonosságát, hanem

1. hasonlítsuk össze pl. a *haza* — *hon* hangsort, állapítsuk meg a különbséget a két szó terjedelmében (a hangok, betűk száma) és hangzásában;

2. vizsgáljuk külön-külön a hozzájuk tartozó jelentést. (»Az ország, amelyben a nép él, az egyén él, az otthona, amelyhez minden érzelme fűzi; a mi hazánk.« — Balassa: A magyar nyelv szótára. Bp. 1940. 302. l.) Mutassuk meg a térképen a mi hazánkat, állapítsuk meg a hivatalos nevét: Magyarország. Mutassuk be valamely törvény vagy rendelet szövegében az államformát is magában foglaló elnevezését: Magyar Népköztársaság.

3. Ábrázoljuk a megállapított tényeket: húzzunk két vízszintes vonalat, írjuk egyik alá: *haza*, másik alá: *hon*. Ha vannak ügyes rajzolóink, azokkal, — ha nincsenek, magunk rajzoljuk föléljük kis méretben sematikusán Magyarország térképszerű ábrázolását. Jegyezzük fel melléjük megállapításainkat, majd vonjuk el a »szabályt«: ua. jelentés — különböző hangsor — egymással felcserélhetők: azonos jelentésű szók [6]. (Az elrendezést l. a táblai vázlatban.)

4. Újságban keressünk cikket, amelyben az országnév és a *haza* szó váltakozva fordul elő (üdvözlő táviratokban legtöbbször van), s állapítsuk meg: felcserélhetők. Ezt is jegyezzük fel a táblai vázlatba [7].

(A *haza* főnév a *haza* határozószó főnevesülése, a XV. sz. első felében a Jókai kódexben fordul elő. — A *hon* főnév a *honn* határozószó főnevesülése — vö. *haza* hat. és fn. —; a már elavult szót a nyelvújítók élesztették fel. — Bárczi: Magyar Szófejtő Szótár. Bp. 1941.)

A *kikelet* és a *tavasz*, a *kutya* és az *eb* szópárokat ehhez hasonlóan vizsgáljuk, de már csak szóban, a táblára csak maguk a szópárok kerüljenek, rövid utalással az azonos jelentésre.

A tulajdonképpeni *rokonértelmű szók* vizsgálatát a tankönyv példáin is végezhetjük.

A *halom* — *domb* — *hegy* sorozat elé legkisebbként odatehetjük a *buckát* is. Ezeknek is előbb a hangalakját hasonlítsuk össze, különbségük megállapítására. (*Hangalak* — *hangkép* — *hangsor* is azonos jelentésű szók.)

A jelentésüket egyenként határozzuk meg, lehetőleg mindig a közvetlen szemlélet alapján és a földrajzban tanult meghatározások segítségével. Amikor már pl. a vakondtúrástól a Mátraírig nagyságuknak megfelelő sorrendbe raktuk az elnevezéseket, akkor

harmadik mozzanatként állapítsuk meg, hogy ez mind a föld felszínének emelkedése — tehát jelentésük egymással rokon: *rokonértel-*

mű szók. Bennük felfedezzük az egyezést: mindegyik a földrajzban tanult fogalom, mind hasonló, mert a felszín kidomborodó, kiemelkedő része. Jelentésük mégsem azonos, mert az emelkedés magassága és terjedelme *különbözik*.

Ábrázolásuk módját beszéljük meg a tanulókkal: Érdemes volt-e azonos jelentésű szók ábrázolásakor kétszer lerajzolni Magyarországot? — Nyilván nem, mert egy rajz alá mindkét nevet odairhattuk volna. Emezek ábrázolásához már nem elég egy rajz, mert a különbség mértékét is ábrázolni kell. De csak mértékben mutatkozó különbségen kívül az egyezésre is utaljon a rajz: a körök részben fedjék egymást — (l. a táblai vázlatban). A különbségre mutat a körök fokozódó nagysága is. Sem az előbbi, sem az utóbbi esetben *nem szabad körzővel rajzolgatni a táblán*. A kör csupán a szó hangalakját és értelmét foglalja egységbe. Némi gyakorlással mindenki meg tudja ezt egyetlen lendületes vonallal rajzolni.

Szükséges rokonértelmű igéket is vizsgálni. Ilyen szócsoport lehet pl. a *megy* — *siet* — *kocog* — *fut* — *rohan*. A hangalak vizsgálatát ekkor már végezhetjük egyszerre: mindnek más a hangsora, — de a jelentést részletesen, egyenként állapítsuk meg, hiszen jelentéstant tanítunk. Az értelmezés során mutattassuk is be a cselekvéseket, ha a jelentés pontos tisztázásához szükséges. Vetessük észre, hogy valamennyi a járás (helyváltoztatás) különböző változata, különbségük a sebességben, az ugyanannyi idő alatt megtett útban mutatkozik meg.

A *gyakorlásban* a legszemléltetőbb *ér*, *csermely*, *patak*, *folyó*, *folyam* összeállítása kerülhet először sorra. Jelentésükben közös: »folyóvíz« —, a különbségük: a szélesség, hosszúság, a vízmennyiség fokozati (nagyság) különbsége. Vegyük sorra a kort jelentő megnevezéseket: meglett ember, idős, koros, éltés, öreg, agg, vén; mennyiségeket jelentőket: nagyszámú, számos, sok, rengeteg, tengernyi. A gyakorlás módja vagy a fokozatosság szerinti rendezés, vagy egy szóhoz a *szócsalád* összegyűjtése lehet.

Idejében végzett megfigyelésekkel és gyűjtéssel már jókor meg kell ismerkednünk a helyi tájnyelv szóanyagával, hogy ezeknek megfelelő köznyelvi szokat a gyerekekkel megismertethessük. A gyűjtés során megismerjük a rokonértelmű szók hangulati velejáróját is, ez pedig lehetővé teszi, hogy a helyes használatukról beszélgethessünk a gyakorló órán.

Házi feladatként is rendező és gyűjtő feladatot ajánlatos adni. Ne legyen azonban ez sem sablonos, hanem a helyben szokásos használatot is tisztáztassuk legalább élőszóban, mert az írásban bemutatás nagyon megterhelő lenne.

*

A *gyakorló órán* arra kell törekednünk, hogy a szerzett ismeret minél változatosabb, sokoldalúbb megfigyelésére, felhasználásának közvetlen gyakorlására adjunk módot, s biztosítsuk a tanulók állandó tevékenységét. A jelentéstan sajátosságainak megfelelően a szókincs bővítése és a helyes szóhasználat bemutatása a fő feladat. S ha nem is

kell a nyelvhelyességi tilalomfák erdejére gondolnunk, de a valóban meglévő hibák leküzdésére törekednünk kell.

A gyakorlást két körre tagolva tervezzük: az azonos jelentésű és a rokonértelmű szókkal kapcsolatos gyakorlatokra.

1. Az *azonos jelentésű* szópárokat versenyszerűen gyűjthetjük: Ki tud többet feljegyezni meghatározott idő alatt? Az eredményt állapítsuk meg. Legalább a ritkább szópárok jelentését tisztáznunk kell.

A *főlöszlegesen idegen szók* tekintélyes részéről a tanulók többsége nem is sejtí, hogy idegenek, hiszen a családban mindenki használja pl. a *sparhelt, hokedli, suszter, penna* stb. szókat, s mindnyájan meg is értik. Fel kell világosítanunk őket, hogy miattuk jó magyar szókat felejtünk el, mint pl. a *rér-t*, a *süv-öt* a német *sógor* kedvéért. Előzetes megfigyeléssel; gyűjtéssel állítsuk össze a kiküszöbölendőket. Mutassuk be magyar megfelelőiket. A nem használt idegen szók tárgyalásával mi növelnénk használatukat. Az idegenszerű kifejezésekből is beszéljük meg azokat, amelyeket a tanulók beszédéből gyűjtöttünk össze (*fölvág, átveszi a leckét, bebeszéli neki, beképzelt* stb.) Foglalkozhatunk a mély és magas hangrendű alakpárokkal is: *kavar-kever, tipeg-topog*; a *seprő-söprű* változatokkal; az *ez-az, itt-ott*; stb. különbségével. (Segédkönyvként Temesi—Rónai—Vargha: Anyanyelvünk és Tompa J.: Magyar nyelvismeret c. könyve ajánlható.)

A *rokonértelmű szók* csoportjait is versenyszerűen gyűjthetjük össze, kijelölt tárgykörben. (Igéket és a névszók csoportjait váltogatjuk.) Ezek a versenyek az otthoni gyűjtésre is serkentenek.

Másik változata lehet a gyakorlásnak, amikor egy szócsaládot a fokozatosság szerint rendeztetünk (pl. az *öreg, meglett korú, vén, felnőtt, koros* stb. szóhalmazt az életkornak megfelelően).

A szóbeli gyakorláson kívül írásbeli munkát is adjunk. Lehet pl. hiányos mondatokba előre kijelölt szavak közül a megfelelők kiválasztása, beillesztése, vagy egy rokonértelmű szócsalád szavaival mondatok szerkesztése.

A helyes használatot azonban csak akkor biztosíthatjuk, ha minden megbeszélrt szó jelentését, az árnyalati különbségeket tisztázzuk [8].

(Pl. lát: nem vak, ép szemmel néz, — bámul: csodálkozva, magafeledten néz, — les: titokban, óvatosan figyel meg valamit stb. vö. Benczédy: Fogalmazás, nyelvhelyesség, stílus. II. kötet, 24. l. Főisk. jegyzet. 1954.)

A külön gyakorolt két anyagrészt egységét az *ellentétes* jelentésű szópárok gyűjtésével, jelentésük magyarázatával, helyes használatuk bemutatásával teremthetjük meg. Pl. a *bátort* és rokonértelműit: *vitéz, elszánt, merész, hős, hősies, vakmerő, rettenthetetlen* stb., majd a *gyáva* szócsaládját gyűjtsük össze (*félénk, bátortalan, nyúlászívü, rettegő, remegő, meghunyászkodó* stb.). Az értelmezést mindjárt kövesse az ellentétes pár megkeresése, értelmezése.

Az elmondottakból látszik, hogy a gyakorló órára felkészülés nagyobb feladat, mint az ismeretnyújtó órára. A változatosság, az érdeklődés fenntartása csak gazdag anyaggal, más-más eljárással sikerülhet.

A szó hangulata

Vegyes típusú óra

Az előző órákon arra tanítottuk a gyerekeket, hogyan vegyék figyelembe a jelentéskülönbségeket, a jelentés árnyalatait. Most ki kell egészítenünk a harmadikként felismertetett elemmel, a szóhangulattal ezeket. Természetesen lehetett volna ezt a vonatkozást már a rokonértelmű szók tanításakor is megfigyeltetni, de az anyag amúgy is nagy, azonkívül az így, mozaikszerűen összerakosgatott ismeretek részletekben könnyebben bevéshetőek az alaposabb megfigyeltetés nyomán.

A számonkérés: Az újabb gyűjtések megbeszélése főként a jelentések egyezésére, a felcserélhetőségre, a különbségekre, a pontos kifejezésre irányítsa a figyelmet. Összekapcsolhatjuk az írásbelit a szóbelivel: magyaráztassuk meg a gyűjtővel az egyes szók jelentését.

Az előkészítés gondolatmenete kb. a következő lehet: Két azonos című és tartalmú könyvet kicserélhetünk egymással, mert értékük a használatban megegyező. Ugyanazt olvashatjuk, tanulhatjuk belőlük. Ugyanígy az azonos jelentésű szókat is fel lehetne cserélni, hiszen ugyanazt jelentik. — De ha valaki a könyvét könyvkötővel bekötötte, már nem cserélné el a fűzött példánnyal, mert már több az értéke, más a külseje, ha a tartalom nem is változott. Így már felvethetjük a problémát:

Csakugyan felcserélhetőek-e az azonos jelentésű szók?

A szemléltető szöveg az eddigi gyűjtések szópárjai.

A megfigyeltetést kezdjük pl. az *apa* — *atya* szópáron. Kiderül a beszélgetés során, hogy a gyerekek apjukat *apa*, *édesapa*, *apuka*, *apuska*, *api*, *apika*, *papa* stb. néven emlegetik, ahogyan otthon szólítják. Ha megkérdezzük, miért, — megmondják, hogy így szokták, szeretetből, mert *kedvesebbnek*, *becézgetőnek* érzik, — mi meg hozzátehetjük: *bizalmasabb*, *közvetlenebb*, *otthoniasabb*, valami *jó érzés*, *hangulat* keletkezik bennünk a kedveskedő szó hallatára. *Atya*, *atyám* néven egyik sem szólítja apját, nem is igen lehet kedveskedve becézni (atyusnak legfeljebb idősebb asszony becézi olykor az urát) — *hidegebb*, *ünnepélyesebb*, a hivatalos írásokban is ebben az alakban szerepel többnyire (mutassunk ilyen nyomtatványt).

A problémára már felelhetünk is (táblára):

apa
családias, bizalmas,
kedvesebb

atya
hivatalos, ünnepélyes,
ridegebb

más a hangulata

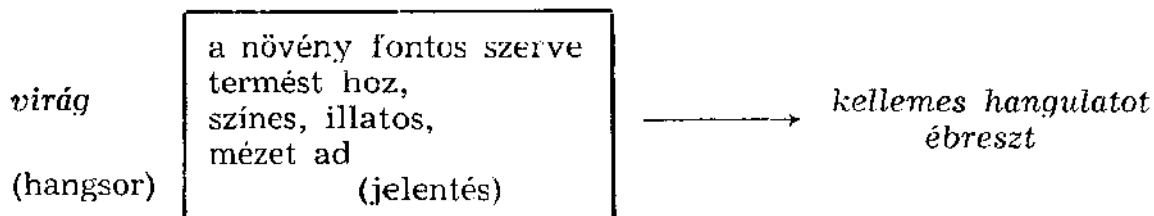
Újabb példán azt vizsgáljuk, van-e hangulata más szavaknak is, s miből ered.

Tavaszi szél vizet áraszt, *virágom*, *virágom!*

Miért mondja, énekli ezt *a virágnak*? A gyerekek ismerik, éneklük. Megmondják: nem virágnak, lánynak énekli. Miért szólítja virágnak? A virág színes, szép, kellemes illatú: aki virágot kap vagy

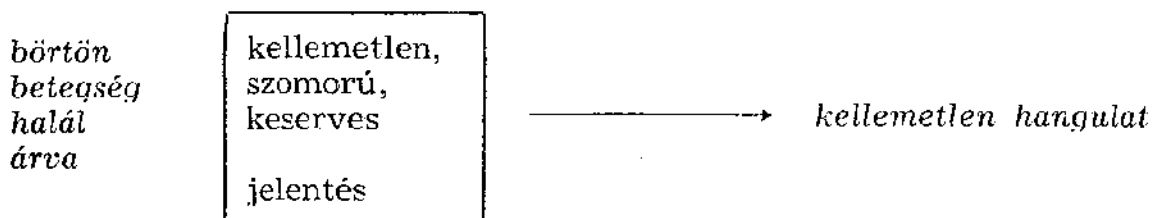
virágok közt jár, fölvidul: kellemes érzése, hangulata támad; mintha látna, olyan a hangulata, ha a lányra gondol — derüljön ki a beszélgetésből. Bennünk is jó érzés, kellemes hangulat születik, ha virágot kapunk vagy adunk pl. az édesanyánknak.

Mihez kapcsolódik ez a hangulat? Milyen jelentés fűződik a *virág* hangsorhoz? — A növény fontos szerve, ebből lesz a termés, színes, illatos, mézet is termel — írják körül a beszélgetés során a jelentést. Beszélgetés közben a táblára írom:

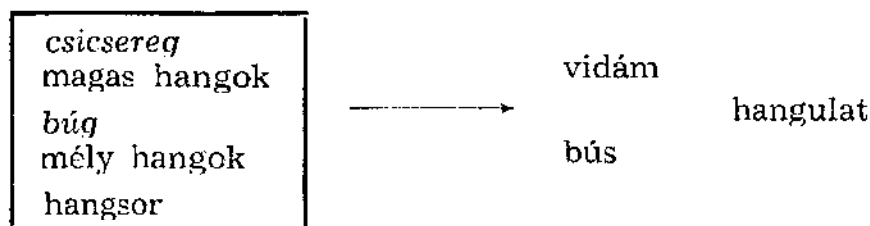
Mi idézi elő a kellemes hangulatot, ha az *apa* szót halljuk, vagy mondjuk? — A jelentése. — Mondunk, mondatunk néhány ilyen szót: otthon, kenyér, iskola (kinek?!), átölel, mosolygó stb.

Milyen hangulatot ébreszt a *börtön* (betegség, halál, árva stb.?) — Egyenként állapítsuk meg: jelentésük szomorú, kellemetlen, ebből ugyanolyan hangulat ered. (Táblára:)

A hangsorhoz fűződő hangulati elemet vizsgálhatjuk pl. a *csicsereg* szón. Beszéljünk róla: minek a hangja a csicseregés, milyen hatása van ránk a fecske énekének, van-e jelentése a fecske szavának, hogyan keletkezhetett (utánzás). Írjuk a táblára: *csicsereg*. Vizsgáljuk meg, milyen magánhangzók vannak benne (magas hangrendű). Hasonlítsuk össze a fecske énekével: az is csupa magas hang.

Hasonlítsunk össze (énekeltsük el) egy vidám és egy szomorú dalt (a tanultakból). Miért éneklitek magas (mély) hangon? — A vidámság (szomorúság, bánatos hangulat) kifejezője. Miért olyan magas a fecske énekszava? (fészke ép, fiókái nőnek, jókedvű). Utánozzátok a vadgalamb hangját. Milyen mély ez a hang? Tud-e ez is olyan vidám hangulatot kelteni bennünk, mint a fecskéé? Megfigyeléseink részleteit és eredményét írjuk a táblára:

Tisztáznunk kell azt is néhány szó megfigyelésével hogy vannak a hangulat szempontjából közömbös szók is (asztal, padló, utca stb.). Végül fogalmazzuk meg közösen, a részletmegállapításokból az óra eredményét:

A jó vagy rossz hangulat valamilyen kellemes vagy kellemetlen érzéssel kapcsolatos. Szavaink egy része is hangulatot kelt bennünk. Ez a szó jelentéséből vagy a hangzásából (hangsorából) ered. A táblán az első két csoporthoz: *a jelentésből*, — a harmadikhoz: *a hangzásból* ered.

Gyakorlásul keressünk a János vitézből vagy a Ludas Matyiból vidám és szomorú részeket, a hangulatot »hordozó« szavakat, s állapítsuk meg, mi a hangulat forrása.

Az *összefoglalás* rendszerezze a szó alkotó elemeiről tanultakat: A hangsoron és a jelentésen kívül a hangulat is eleme lehet a szónak.

Házi feladatként a tankönyv gyakorlatait jelöljük ki.

A hangutánzó szavak

Vegyes típusú óra

A hangulatfestő szavak tárgyalását külön órán jobb végeznünk, mert megvilágításuk elég nehéz feladat. A hangutánzást már az első órán említettük. Itt részletesen kell tisztáznunk a hangalak és a jelentés közti közvetlen, magától értetődő kapcsolatot s az utánozott hangok csoportjait.

I. Először az *írásbeli* házi feladatot bíráljuk. A *szóbeli* számonkérés ne csak az előző óra anyagára terjedjen ki, hanem az eddig végzett anyag bizonyos rendezése is legyen.

A hangsor és a jelentés elválaszthatatlan; a megismert viszonyok a) *egy hangsor* — egy jelentés (*egyjelentésűek*), több, egymással kapcsolatos jelentés (*többjelentésűek*); b) több azonos hangsor — több elütő jelentés (*azonos alakúak*); c) több *hasonló hangsor* — több eltérő jelentés (*rokonalakúak*); d) több *különböző hangsor* — ugyanaz vagy hasonló jelentés (*rokonértelműek*). Utalnunk kell a szóhangulatra is.

II. 1. Az *előkészítő* beszélgetés a beszéd fejlődése lehet. Mutassuk meg, hogy a kisgyermek beszédének fejlődése és a társadalomban kialakuló beszéd keletkezése hasonló. Hogyan tanul beszélni a kisbaba? Utánozza a felnőttek szavait, míg megtanulja kiejteni, s lassanként megtanulja a jelentésüket is. Megfigyel más hangokat is, és azokat is utánozza. Így lesz neki a kutya *uuu*, a csirke pí-pí-pí hangja után *pipi*, az evés (csámcsogó vagy a szopáshoz hasonló) hangjából *papi* »enni-való«, a vonat: *s-s-s*. Kis testvéretek hangokat utánzó szavaiból ti is mondjatok néhány érdekeset! (Hallgassunk meg néhányat, magyaráztassuk, magyarázzuk, miből keletkezettek.) A gyűjteményünkbe jegyezzük fel ezeket, s azt is, hogyan magyarázzák.

A felnőtt lassanként elfelejti ezeket a szavakat. Talán restelli is használni. Nem érzi elég komolynak. Ti sem kértek már *papit*, *tütüt*, nem a *zsizsától* féltitek a kezeteiket. De azért ti is, meg a felnőttek is használnak sok olyan szót, amelyek valamikor ugyanúgy keletkezettek, mint a gyermeknyelvnek ezek a szavai.

Ezekről a hangokat utánzó szókról tanulunk ma. (Táblára: *A hangutánzó szók.*)

2. *Szemléltető szövegek*ént felhasználható részleteket találunk az olvasókönyv 69., 71., 78—79., 148., 157—158. lapján. Az anyag teljes bemutatásához igékre és névszókra is szükség van. Sok állatneviünk is hangutánzó szó (csirke, fecske, pinyőke, cinke, bibic, kakukk stb.) Érdekes, hogy a kakukk oroszul kukuška, németül kuckkuck, franciául coucou (olv.: kuku), latinul cuculus, angolul cuckoo (olv.: kuku).

3. A *megfigyeltetéssel* először a természeti hang és a beszéd hangsorának hasonlóságát állapítsuk meg, de az artikulált beszédhang különb voltát is emeljük ki a megfigyelés során. Arra törekedjünk, hogy a jelentést közvetlenül a hallott természeti hangból legyenek kénytelenek a tanulók kikövetkeztetni. Magát a jelentést, illetve az eredet magyarázatát nem okvetlenül kell a táblára írunk, csak a szókat és a csoport jellemzését.

Figyeljete^k s mondjátok meg, mi történt! Eltörök egy száraz gallyat, úgy, hogy ne lássák. Erre vagy a tényt állapítják meg, vagy a hangutánzó szót (*reccsen*) mondják. Miből találtátok ki? A gally eltörése (jelenség) — jellemző hangja — emberi hangokkal utánzott természeti hang = a jelenség neve. Ha véletlenül *eltört* valami — lenne a felelet, akkor a *tör(ik)* igét tárgyalom ugyanígy. Másodikként pl. az erős szél hangját utánoztatom, vagy ha véletlenül fúj a szél, azt figyeltetem meg, mondatom ki ennek alapján a *zúg* hangutánzó szót. Sorra kerítve még a *zizeg* és pl. a *dörög* szókat, megállapítjuk róluk, hogy melyik hang utánzásaként születtek meg. Az egymás alá írt szókról végül azt is tisztázzuk, miféle hangok, honnan erednek, s ezt is feljegyezzük:

<i>reccsen</i> (v. <i>tör(ik)</i>)	} utánozzák u természeti jelenség hangját
<i>zúg</i>	
<i>zizeg</i>	
<i>dörög</i>	

Keressük meg a hasonlóságot néhány *állathang* és a megfelelő hangsor között. Hogy a fegyelem fel ne bomoljon, egy tanulóval utánoztassuk pl. kutyájuk ugatását vagy macskájuk nyávogását stb. A megbeszéléteket jegyezzük fel:

<i>ugat</i>	} az állatok hangjához hasonló
<i>nyávog</i>	
<i>bőg</i>	
<i>brekeg</i>	

Vetessük észre, hogy *állatnevek* is lehetnek hangutánzó szók:

<i>bibic</i>	} az állat hangjának utánzásából az állat neve
<i>csirke</i>	
<i>kakukk</i>	

A tárgyak, eszközök, gépek működése is kelt hangot. Figyeltessük meg, s próbáljuk *mássalhangzókkal* utánoztatni egy maréknyi búza

papírlapra csurgatásakor keletkezett hangot. A p és r hangot biztosan mondják, esetleg a g-t is. Mondassuk ki értelmes szóként. Majd egy lánc csörrenését, csengettyű hangját stb. s a beszédhangokból álló szó hangsorát hasonlítsuk össze. Közben jegyezzük fel egyenként, s egészítsük ki a csoportra vonatkozó megállapítással is:

pereg	}	tárgyak, eszközök, gépek hangját utánozzák
csörren		
cseng		
csikorog		
sustorog		
zakatol		

Az ember életmegnyilvánulásainak is van hangja. Utánoztassuk sorban, s azután ismételjük artikulált beszédhangokkal. Figyeltessük meg a hasonlóságot és a különbséget az elmosódott képzésű »eredeti« hangok és artikulált hangsor között. Jó alkalom, hogy felemlítsük a beszéd tudatosságát, a világos, tiszta hangképzést (és fontosságát is).

ásít	}	emberi hangokat is utánozunk
sóhajt		
kacag		
csámcsog		

A megbeszélés folyamán minden csoportról megállapítottuk, hogy magáról a hangról felismerjük a jelenséget, tárgyat stb., mert a hang jellemző rájuk. Ehhez még azt kell hozzátennünk, hogy ezek esetében a hangsor egyben a jelentés is, hiszen mindben hangjelenséget nevezünk meg. A táblára kerülhet:

Mind hangokat utánoz = hangutánzó szó hangzásukból következtünk a jelentésre.

A másik megbeszélni valónk: *Miért használunk sok hangutánzó szót? A vizsgált szöveg:*

Zokogott a tenger hánykódó hulláma
A zúgó fergeteg korbácsolására. (V. o. Olvk. 69.)

A zokogott vizsgálata. Mit jelent? »nagyon, hangosan sír, a sírástól rázkódik a teste«. Kinek a cselekvése a sírás, zokogás? (az emberé). A költő most miről mondja ugyanezt? — A tenger most valósággal élőként cselekszik, megelevenedik. Mi pedig szinte látjuk a tenger habzó, hullámozó vizét, halljuk a hangját — akár a valóságban vagy filmen, vagy képen. Miért használja tehát ezeket a szókat?

Könnyű elképzelni, amit jelentenek, szinte látjuk, halljuk, mi történik, mintha képet rajzolt volna a szavakkal élénk. Szép.

Gyakorlásul elemezzük pl. József A.: Munkások c. verséből:

... lánc zúg, jajong ládák léce
lendkerék szíja csetten és nyalint,
hol a fémkeblű dinamókat szopják
a sivalkodó transzformátorok...

Hogy a hangutánzó szókat mindennapi beszédünkben magunk is számtalanszor használjuk, figyeltessük meg társaik beszédét, s fedeztessük fel benne a hangutánzó szókat. Tehát: mi magunk is arra törekszünk, hogy amit mondunk, szinte képen lássa, akinek mondjuk.

Összefoglalásul beszéljük meg, mi újat tanultunk, miben különböznek a hangutánzó szavak más szóktól, milyen csoportokat figyeltünk meg, miért használjuk őket. Különösen azt emeljük ki, hogy ezekben a hangsorból közvetlenül következtek a jelentésre.

Házi feladat: Gyűjtessük össze pl. a kutya hangját utánzó szavakat (írásban), a szóbeli feladat meg ezeknek a magyarázata lehet. Gondoljunk a szótári munka folytatására: a szócsaládok kiegészítésére, szólások, közmondások gyűjtésére (most a kutyáról).

A hangulatfestő szavak

Vegyes típusú óra

Igen nehéz feladat az V. osztályos tanulóknak a hangutánzó és a hangulatfestő szavak különbségét megmagyarázni. A lényeg az, hogy ezek nem természeti vagy egyéb hangokat utánoznak, hanem olyan *hangulatot kelt a hangsor*, mint amilyen *hangulatot kelt, érzelmeket* ébreszt a szóval megnevezett jelenség, tulajdonság stb. Azt kell vizsgálnunk, milyen módon kelti a szó ugyanazt a hangulatot.

A megbeszélést a következők szerint végezhetjük:

1. El kell különítenünk a hangulatfestő szókat a hangutánzóktól:

a) A szó nem természeti vagy egyéb hang utánzása: a *bólingat*, *duzzog*, *lődörög* stb. *cselekvésnek nincs hangja*.

b) Nemcsak cselekvést, hanem *tulajdonságot is jelenthetnek*: *csavargó*, *iszkol*, *bódorog* — *lomha*, *goromba*, *pipogya*, *alamuszi* stb. A felsoroltak egyenkénti megfigyeltetése után a tábla képe:

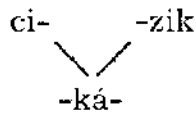
bólingat	}	<i>cselekvések</i>	<i>nincs jellemző hangjuk</i>
duzzog			
lődörög			
alamuszi	}	<i>tulajdonságok</i>	
goromba			
lomha			
pipogya			

2. Szavanként való megfigyeltetéssel meg kell világítanunk, mi a hangsor és a jelentés kapcsolatának alapja:

a) Feketén bólingat az eperfa lombja — mondattal idézzük fel a csendes nyári este hangulatát: mindenki fáradt már, nyugalomra vágyik, s mintha még a fák is helyeselnék ezt, igent integetnek: lassan, fáradtan bólingatnak.

A *cammog* vontatott kiejtésével, magának a járásnak egyidejű bemutatásával teremtsünk alapot *a hangsorban és a mozgásban* egyezően megmutatkozó lassúság, *vontatottság* megfigyeléséhez, majd ezt a ténytet is állapítsuk meg. Utána pl. a *cikázik* gyorsabb kimondásával a hirtelen, többször is változó irányú villámra hivatkozva, a váratlan,

gyors, *változékonny* irányú *történés* és a *változatos hangalak* hasonlóságát vetessük észre:

Más szavakon végzett megfigyeléseinkből általánosíthatjuk:

a szó hangjaival a cselekvés lefolyását szinte lerazoljuk.

b) Újabb vizsgálattal *a hangulati elemet* beszéljük meg: *cammog*, *bódorog* — előbb tisztázzuk a hangalak és a jelentés kapcsolatát az előbbieket szerint, majd vetessük észre, hogy a velük megnevezett mozgás egyik jellemző tulajdonsága a *nehézkesség*.

Hasonlítsuk össze a *sétál* és a *csavarog*, *őgyeleg*, *tekereg* szavak jelentését. Mindegyik jelentése »jár«, de mind más módon való járást jelent. Az utóbbiak mindegyikéhez hozzátartozik a *céltolanság*, a szabad idő rosszul felhasználása, rosszra használása, vagyis a *naplopás*. Kellemetlen érzelem (bosszankodás, harag) kapcsolódik hozzá, elítéljük, aki így tesz.

Az *iszkol*, *inal*, *oson*, *kotródik*, *oldalog* jelentésének egyik része szintén »megy, jár«, de a módja is benne van:

eloldalog — lassan
kotródik — sietve

iszkol, *oson*, *inal* meg éppen igen gyorsan, menekülve. Mutassuk meg, melyikben van az is, hogy »félve, szégyenkezve, ijedten, bűntudattal« igyekszik távol kerülni valahonnan; aki pedig mondja ezt valakiről, az meg a rosszallás, a bosszankodás érzését akarja *gúnyosan*, csúfolódva vagy *elítélően* kifejezni. A kellemetlen érzelem, a rossz hangulat tehát tartozéka ezek jelentésének.

De nemcsak gúnyolni tudunk. Van szavunk sok, amikből a szeretet, a ragaszkodás kellemes hangulata árad. Hogy várjátok a *Pajtás* friss számát! Miért? Mert valóban jó pajtás: szórakoztat, hirt hoz érdekes eseményekről, tanít. Kellemes időtöltés vele eltölteni egy-két órát, akár csak az igazi, élő pajtással, játszótárssal, jó baráttal. Ennek a szónak a kellemes hangulata a jól eltöltött idő, a sikerült játék, a nagyszerű kirándulás, meg egyebek emlékeiből rakódik le bennünk.

c) Van azonban párja is. Mondjátok ti azt is: *Srácok*, gyertek futballozni! Ugyanazoknak mondjátok *srác* — *pajtás*, tehát azonos jelentésűek. Nézzük meg apróra, ugyanannyit érnek-e!

<i>pajtás</i>	akivel együtt játszunk	<i>srác</i>
»jó barát«		csínytevésben társ: cimborá
összetart, segít		összetart a csibészkedésben
tanulásban, munkában		
<i>régi magyar szó</i>		<i>idegen szó</i>
kellemes a hangzása		kellemetlen szókezdés: sr...

Miért használják mégis? Sokan szeretnek fenegyereknek látszani: ők meg is mondják, hogy csibészek. (Madarat tolláról... — ha a barátom csibész, magam is az vagyok!) Jól van ez így? — Mások meg szokatlan szók használatával akarják megmutatni, hogy ők mások, különbek a többinél. Ezek is srácnak mondják a barátjukat. De mondják azt is: haver. Mit jelent? Olyanféle, mint a jó barát, pajtás, cimbor, de nem az. Leginkább a *sráchoz* hasonlít: aki a komiszkodásban, durvaságban tart velünk, aztán otthagy, ha jobb haverja akad. Az efféle szók olyanoktól crednek, akiket nem szívesen vallanátok jó barátoknak: a *tolvajnyelv* szavai ezek. A *haver* sem magyar szó. Miből látjátok? (hangrend). Sajnos, nemesak ez a kettő van belőlük. Ne használjátok!

3. Mi minden van egy-egy szóban!

A jelentés, a vele kapcsolatos érzélem, kellemes vagy kellemetlen hangulat. A hangulatfestő szók hangsora pedig szinte lerajzolja, lefesti azt a hangulatot, amit a tárgy, a dolog, a jelenség keltene bennünk.

Az összefoglaláshoz tartozzék még hozzá egy kis beszélgetés arról, milyen *nagyszerű alkotása az embernek* a beszéd. Milyen érdekes, hogy *látszólag* nem is gondolunk beszéd közben mindezekre, mégis a legmegfelelőbb szó szinte magától akad a nyelvünkre. A versek, regények, elbeszélések azonban mást mutatnak. Mit? Hogy a költők, írók nem véletlenül, hanem *tudatosan válogatják* össze a megfelelő szókat, hogy bennünk is ugyanazt az érzélemet, hangulatot keltsék, ami az íráskor bennük élt.

4. A házi feladat hangulatfestő szók gyűjtése az olvasókönyvből (mondatokban); a család nyelvéből s esetleg az argó szavaiból egypár kiválasztása, jellemzése: miért nem jók, nem magyarok ezek, melyik magyar szót mondjuk inkább helyettük.

JEGYZETEK

- [1] Erről részletesebben I. A jelentéstan tanítása. Anyanyelvünk az iskolában. 1955—56. 101.
- [2] Magyar nyelvtan. Az ált iskolák V. osztályának nyelvtankönyve (Kerékgyártó Imre és Szemere Gyula). Tankönyvkiadó, Bp. 1957.
- [3] Rajzos megoldás — hasonló anyagon — az Egri Ped. Főisk. Évkönyve III. kötet 288. lapján. A nap rajza helyébe a síp rajzát tegyük.
- [4] Rajzát I. 3. jegyzet.
- [5] Uo.

AJÁNLOTT IRODALOM

- Dr. Bakos József: „Magyar Szótár”, mint a magyar nyelvi nevelés eszköze. Prot. Tanügyi Szemle, 1944. 106—110.
- Balassa László: Keres. Anyanyelvünk az iskolában. 1953—54. 173—74.
- Deme László—Köves Béla (szerk.): Magyar nyelvhelyesség. Kossuth. Bp. 1957.
- Kerékgyártó Imre: Szótári munka a magyar nyelv tanításában. Köznevelés. 1951. 284—85.
- Kerékgyártó—Lengyel: A fogalmazás tanítása. Szoc. Nev. Ktára. 95. sz.
- Szende Aladár: A nyelvtanítás módszertana. Ped. főisk. jegyzet. Bp. 1954.
- Temesi—Rónai—Vargha: Anyanyelvünk. Művelt Nép. Bp. 1955.
- Tompa József: Magyar nyelvismert. Bp. 1948.

PERENYI JANOS:

Methodische Stundenpläne, Anleitungen zum Unterricht der Semasiologie.

In unserer Arbeit müssen wir uns auch nach der Eigenart des Unterrichtsstoffes richten.

Der Verfasser zeigt praktisch, wie man

1. die abstrakten Kenntnisse der Semasiologie unterrichten,
2. die Erziehung für die richtige Sprache zum Unterricht beischliessen,
3. die Fertigkeit des abstrakten Denkens entwickeln,
4. das Interesse der Studenten durch vielseitiger Beschäftigung und Vorzeigung der interessanten sprachlichen und grammatischen Erscheinungen bewahren kann.

Die bearbeiteten Lehreinheiten: der Begriff des Wortes, die Bedeutung des Wortes, die Homonyme, die Synonyme, die Stimmung des Wortes, die onomatopoeischen Wörter, die stimmungsmalerischen Wörter.